

ОБСТАВИНА, ЩО ВИКЛЮЧАЄ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНА ПРИРОДА

Досліджується поняття та юридична природа обставини, що виключає злочинність діяння. Визначено основні ознаки, які характеризують дане поняття.

Ключові слова: обставина, що виключає злочинність діяння; єдність умов; виключення суспільної небезпеки; виключення протиправності; виключення кримінальної відповідальності.

Исследуется понятие и юридическая природа обстоятельства, которое исключает преступность деяния. Определены основные признаки, которые характеризуют данное понятие.

Ключевые слова: обстоятельство, которое исключает преступность деяния; единство условий; исключение общественной опасности; исключение противоправности; исключение криминальной ответственности.

The definition and legal nature of circumstance excluding criminality of an act is investigated in the article. Features basic signs which characterize this concept.

© АНИЩУК Вікторія Василівна – аспірантка Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Key words: *circumstance excluding criminality of an act, unity of terms, exception of public danger, exception of illegality, exception of criminal responsibility.*

Проблема розмежування правомірних та неправомірних вчинків вже давно існує у науці кримінального права. Відомі ситуації, коли для захисту своїх прав та інтересів, а також для відвернення небезпеки та інших негативних наслідків, особам доводиться заподіювати шкоду фізичного або матеріального характеру. Оскільки такі вчинки за зовнішніми ознаками схожі із злочинними посяганнями, висновок про їхню правомірність чи протиправність вимагає детального дослідження обставин, за яких вони були вчинені. Регулює такі ситуації окремий інститут кримінального права – обставини, що виключають злочинність діяння.

Проблема обставин, що виключають злочинність діяння, досліджувалася такими вченими, як П. П. Андрушко, Ю. В. Баулін, П. С. Дагель, М. Д. Дурманов, С. Г. Келін, М. М. Паше-Озерський, І. І. Слуцький, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, А. А. Піонтковський, Т. Г. Шавгулідзе, А. Ю. Шурдумов та ін. Однак багато питань так і не знайшли однозначного вирішення. Так, саме поняття обставини, що виключає злочинність діяння, її ознаки, система залишаються предметом дискусій серед науковців.

На важливість категоріального визначення поняття «обставина, що виключає злочинність діяння» вказували різні вчені. На думку Ю. В. Бауліна, загальне поняття обставин, що виключають злочинність діяння, покликане відобразити їхнє місце в системі категорій (понять) науки кримінального права¹. А. Ю. Шурдумов, погоджуючись з Ю. В. Бауліним, відзначає важливе прогностичне значення такого поняття. У зв'язку з подальшим розвитком суспільства, прогресом науки і техніки будуть з'являтися нові види поведінки, ззовні схожі з ознаками будь-якого злочину, злочинність яких виключатиметься. Тому дане поняття має виступати своєрідним масштабом, який визначає шляхи появи і види нових обставин².

На нашу думку, визначення поняття «обставина, що виключає злочинність діяння» допоможе вирішити існуючі суперечки щодо юридичної природи та основних ознак інституту обставин, що виключають злочинність діяння. Крім того, вказане поняття має важливе значення для правильного визначення і характеристики окремих видів вказаних обставин та їх переліку.

На сьогодні у юридичній літературі поширена думка, що обставинами, які виключають злочинність діяння, є свідомі, вольові правомірні діяння, вчинки або поведінка осіб. Такої позиції притримуються Ю. В. Александров, О. М. Алієва, Ю. В. Баулін, Ю. Ф. Іванов, П. Л. Фріс, Н. В. Чернишова, А. Ю. Шурдумов та інші. Тобто будь-яка обставина прирівнюється до діяння суб'єкта. Така позиція, на нашу думку, є не зовсім правильною. Адже якщо розуміти під аналізованими обставинами діяння, то постає запитання: як діяння можуть виключати злочинність діяння? В такому разі слушною є пропозиція С. В. Пархоменка називати такі обставини «діяннями, злочинність яких виключається»³.

Якщо розуміти під необхідною обороною поведінку особи, що виражається у заподіянні шкоди тому, хто посягає, з метою захисту правоохоронюваних інтересів⁴, то залишається незрозумілим злочинність якого ж діяння виключатиме дана обставина. Так, І. Е. Вечаровський, розглядаючи необхідну оборону як діяння, зазначає, що стан необхідної оборони вважається реалізованим саме як необхідна оборона, якщо будуть дотримані певні умови. Їх порушення (або однієї з них) спричиняє оцінку скоєного як звичайного злочину⁵. Разом з тим, на наш погляд,

визначати таку обставину, як крайня необхідність, діянням певного суб'єкта некоректно. Законодавець у ст. 39 КК України вживає для її позначення термін «стан» крайньої необхідності.

На нашу думку, для правильного тлумачення поняття «обставина, що виключає злочинність діяння» потрібно в першу чергу з'ясувати сутність, зміст терміну «обставина».

В сучасному тлумачному словнику української мови поняття «обставина» визначається як сукупність, спільність умов, за яких щось відбувається. Під «умовою» розуміються обставини чи особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється щось; правила, вимоги, виконання яких забезпечує щось. В свою чергу, «спільність» трактується, як однаковість для всіх; єдність⁶. Тому, ми вважаємо, що поняття «обставина» доцільно трактувати, як єдність умов.

Для того щоб з'ясувати, чи можна застосувати таке визначення «обставини» у кримінальному праві, необхідно проаналізувати обставини, що виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України. Наприклад, згідно зі ст. 36 КК України необхідно обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Таким чином, необхідною обороною законодавець називає дії, але самі по собі дії особи, тобто оборона, не виключають злочинність діяння. Злочинність такої оборони виключають саме умови, за яких вона вчинялась, що прямо передбачено у ст. 36 КК, до таких умов відносяться: необхідність і достатність заподіяної шкоди, необхідність негайного відвернення чи припинення посягання, не перевищення меж необхідної оборони. Науковці, уточнюючи положення КК України, виділяють такі умови необхідної оборони: суспільна безпека посягання, наявність посягання, дійсність посягання, реальність посягання, заподіяння шкоди тільки тому, хто посягає, недопущення ексцесу оборони і т.д. Таким чином, підтверджується наша думка, що злочинність дій особи, у даному випадку необхідної оборони, виключатиметься за наявності певних умов, які визначені законодавцем. Вказані умови, вимоги і є тією обставиною, яка виключає злочинність діяння особи.

Законодавець також вживає поняття «умови» для позначення обставин, що виключають злочинність діяння. Так, у ст. 42 КК України передбачено, що не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети. У ч. 2 та ч. 3 ст. 42 вказується за яких умов ризик визнається виправданим, а при яких – ні. Тобто одне й те саме діяння в різних умовах може визнаватися злочином або правомірним вчинком. Ряд науковців називають такі умови «зовнішнім фактором», який дає юридичне право особі на незлочинне заподіяння тієї чи іншої шкоди об'єкту кримінально-правової охорони⁷.

Для визначення поняття «обставина, що виключає злочинність діяння», необхідно з'ясувати його характерні ознаки, а також ознаки тих діянь, злочинність яких виключається. Така необхідність пояснюється тим, що передбачені кримінальним законом обставини виключають злочинність не будь-яких діянь, а лише

тих, які мають певні спільні ознаки. Ці ознаки і дають змогу об'єднати вказані обставини в один інститут кримінального права.

Обставина, що виключає злочинність діяння, являє собою єдність певних умов. Ознака єдності характеризує цілісність і неподільність вказаних умов. Відсутність або не дотримання хоча б однієї з них є підставою для визнання діяння особи злочинним.

Вказані умови виключають злочинність лише свідомого і вольового діяння особи. Тобто вчинення діяння особою вимагає усвідомлення його значення, умов і обставин, в яких воно вчиняється, а також можливість здійснювати волю, спрямовувати свою поведінку і керувати вчинками. Діяння, злочинність якого виключається, може виражатися у активній (дія) або пасивній (бездіяльність) формі.

Кожна із передбачених кримінальним законом обставин відрізняє злочинне діяння від правомірного, яке схоже на нього за об'єктивними ознаками. Саме тоді, коли вчиняється діяння, яке за зовнішніми ознаками схоже із злочином, постає потреба у дослідженні умов, за яких було вчинено діяння. В. З. Лукашевич вірно зазначає, що у деяких випадках наявність факту злочинного діяння в момент порушення справи може носити імовірний, а не достовірний характер, і без здійснення слідчих дій неможливо достовірно встановити наявність чи відсутність події злочину (наприклад, якщо мала місце необхідна оборона і ін.)⁸.

Традиційно вважається, що спільними ознаками злочину та діяння, злочинність якого виключається, є об'єкт кримінально-правової охорони, суб'єкт та об'єктивна сторона діяння. Але на сьогодні існують позиції авторів, згідно з якими за наявності тієї чи іншої обставини, що виключає злочинність діяння, в діянні зберігаються всі ознаки певного складу злочину, проте діяння особи не може піддаватися кримінально-правовій оцінці в силу наявності такої дозволеної обставини, яка анулює протиправність заподіяння шкоди⁹. Така позиція, на нашу думку, є не обгрунтованою. Для того, щоб з'ясувати, з якими ознаками складу злочину схожі діяння, злочинність яких виключається, варто проаналізувати кожну з таких ознак. Оскільки вказані діяння, як і злочини, вчиняє фізична особа, то вона повинна характеризуватися ознаками суб'єкта злочину, тобто досягти певного віку і бути осудною. В іншому випадку взагалі немає підстав застосовувати норму про обставину, що виключає злочинність діяння, оскільки діяння особи, яка не володіє усіма ознаками суб'єкта злочину, згідно КК України, не підлягає кримінально-правовій оцінці.

Наступною спільною ознакою є об'єкт кримінально-правової охорони. Питання про наявність обставини, що виключає злочинність діяння, виникає лише тоді, коли заподіюється шкода певному об'єкту, який взятий під охорону кримінальним законом.

Спільними для злочину і діяння, вчиненого в умовах, що виключають його злочинність, є основні ознаки об'єктивної сторони, а саме діяння, наслідок та причинний зв'язок між діянням і наслідком. Тобто і під час злочину, і під час правомірного вчинку вчиняється певне діяння, проте в залежності від умов, в яких воно вчиняється (місця, часу, способу і т.д.), визнається або суспільно небезпечним, або корисним чи допустимим.

Що стосується суб'єктивної сторони, то вона є різною для злочину і діяння, злочинність якого виключається. Під час вчинення злочину вина особи полягає у її розумінні або нерозумінні суспільно небезпечного характеру свого діяння та бажанні або небажанні досягти суспільно небезпечного наслідку. У випадку вчинен-

ня діяння, злочинність якого виключається, особа не може розуміти або не розуміти суспільно небезпечний характер свого діяння, тому що, як ми вже зазначали вище, вчинене нею діяння є суспільно корисним або допустимим. Щодо бажання досягти суспільно небезпечних наслідків, то, на нашу думку, за наявності обставини, що виключає злочинність діяння, воно взагалі відсутнє. Наприклад, у стані необхідної оборони особа керується лише однією суспільно корисною метою – відвернути посягання, тобто запобігти вчиненню злочину.

Кожна обставина регламентована кримінальним законом. У КК України передбачено 8 норм, що утворюють розділ «Обставини, що виключають злочинність діяння»: необхідна оборона, уявна оборона, затримання особи, що вчинила злочин, крайня необхідність, фізичний або психічний примус, виконання наказу або розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації. У статтях, що регулюють зазначені обставини, передбачені умови, дотримання яких виключає злочинність діяння особи. Таким чином, умови, які забезпечують визнання поведінки осіб правомірною, є різними (наявність і реальність посягання або безпеки, співрозмірність заподіяння шкоди і заходів, необхідних для затримання злочинця і т.д.), але визначеними законодавцем у конкретних випадках. Якщо діяння особи відповідає усім вимогам, які передбачені у відповідних статтях КК України, його протиправність виключається і воно визнається правомірним. Звідси слідує наступна ознака розглядуваної обставини – відсутність протиправності діяння.

Деякі автори вважають, що саме виключення протиправності є тим «юридичним знаменником», який об'єднує всі обставини, що виключають злочинність діяння. Існує також думка науковців, згідно якої діяння, вчинене в межах будь-якого із розглядуваних обставин, зберігає характер суспільно небезпечного¹⁰. Така позиція авторів видається нам необґрунтованою. Правомірність діяння є юридичним відображенням його соціального змісту. Соціальне значення будь-якої правової поведінки полягає у впливі на права та інтереси інших осіб, громадське життя, правопорядок та стан суспільних відносин в цілому. У зв'язку з цим така поведінка поділяється на суспільно корисну, суспільно шкідливу та суспільно небезпечну. Традиційно правомірну поведінку у теорії права розглядають, як суспільно корисну поведінку, тобто бажану, необхідну, допустиму для функціонування суспільства і держави¹¹. Водночас діяння, злочинність яких виключається, можуть мати різний ступінь соціальної корисності. Можна погодитися із думкою В. М. Кудрявцева, що крім суспільно необхідної і суспільно небезпечної поведінки право передбачає і такі види вчинків, які прямо не можна віднести до вказаних категорій, хоча й можливо оцінити з позицій більшої чи меншої їх бажаності для суспільства¹². Такі вчинки визнаються соціально допустимими правомірними вчинками. Отже, діяння, злочинність яких виключається, за матеріальною ознакою є суспільно корисними або суспільно допустимими. Таким чином, можна визначити наступну ознаку обставини – виключення суспільної безпеки діяння.

За наявності всіх перелічених умов така обставина виключає кримінальну відповідальність особи. Водночас варто розмежовувати обставини, що виключають злочинність діяння, підстави звільнення від кримінальної відповідальності та підстави звільнення від покарання та його відбування. Вказані поняття мають різну юридичну природу. Так, під час звільнення від кримінальної відповідаль-

ності і покарання мова йде про злочинні вчинки, у ситуації ж з обставинами, що виключають злочинність діяння, мають місце правомірні, позбавлені суспільної небезпеки вчинки осіб, тому не постає питання про кримінальну відповідальність особи.

В результаті проведеного дослідження ми дійшли до висновку, що поняття «обставина, що виключає злочинність діяння» - це обов'язкова єдність певних умов, а саме: 1) свідомий і вольовий характер діяння; 2) подібність діяння із злочином за об'єктивними ознаками; 3) регламентованість кримінальним законом; 4) відсутність суспільної небезпеки діяння (суспільна корисність або допустимість); 5) відсутність протиправності діяння (правомірність); 6) як наслідок - виключення кримінальної відповідальності.

З урахуванням вказаних ознак, поняття «обставина, що виключає злочинність діяння» потрібно розуміти, як єдність умов, передбачених у нормі Кримінального кодексу України, за наявності яких діяння, зовні схоже з ознаками злочину, визнається правомірним через відсутність суспільної небезпеки та протиправності, у зв'язку з чим кримінальна відповідальність особи виключається.

Отже, будь-яка обставина, яка віднесена чи буде віднесена до інституту обставин, що виключають злочинність діяння, має відповідати цьому визначенню. Отримані висновки в подальшому сприятимуть визначенню місця обставини, що виключає злочинність діяння, серед інших кримінально-правових категорій та з'ясуванню поняття та ознак окремих видів обставин, що виключають злочинність діяння.

1. *Баулин Ю.В.* Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – Х.: Основа, 1991. – С. 14.
2. *Шурдумов А. Ю.* Понятие обстоятельств, исключающих преступность деяния. Научно-популярное издание. – Нальчик: Издательский центр «Эль Фа», 2000. – С. 3.
3. *Пархоменко С.В.* Деяния, преступность которых исключается в силу социальной полезности и необходимости: Монография. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004 – С. 59.
4. *Баулин Ю.В.* Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – Х.: Основа, 1991. – С. 17.
5. *Полный курс уголовного права: В 5 т. / Под. ред. докт. юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ А. И. Коробеева. Т. 1: Преступление и наказание.* – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – С. 682.
6. *Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів/ За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського.* – Х.: ВД «Школа», 2009. – С. 585–878.
7. *Енциклопедія уголовного права. Т. 7. Обстоятельства, исключающие преступность деяния / В. А. Блинников, С. Ф. Милоков, Э. Ф. Побегайло и др.; Под ред. В. Б. Малинина.* – Издание профессора Малинина – СПб.: ГКА, 2007. – С. 28.
8. *Лукашевич В.З.* Установление уголовной ответственности в советском уголовном процессе. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 10.
9. *Енциклопедія уголовного права. Т. 7. Обстоятельства, исключающие преступность деяния / В. А. Блинников, С. Ф. Милоков, Э. Ф. Побегайло и др.; Под ред. В. Б. Малинина.* – Издание профессора Малинина. – СПб.: ГКА, 2007. – С. 21.
10. Там же. – С. 14.
11. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консул, 2001. – С. 415.
12. *Кудрявцев В.Н.* Право и поведение. – М.: Юрид. лит-ра, 1978. – С. 40.